

Nurlanə Hümət qızı Məmmədova
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
doktorant
memmedovanurlane89@gmail.com

MƏSUD ƏLİOĞLUNUN TƏNQİDİNDƏ “ATALAR VƏ OĞULLAR” MÖVZUSU

Xülasə

Bədii ədəbiyyatın hər bir mərhələsində ata ilə oğul arasında olan münasibətlər qələmə alınmışdır. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatına aid mətnlərdə təsadüf etdiyimiz bu mövzu tarixi şəraitin tələblərindən asılı olaraq XIX əsrdə başqa bir məzmun ifadə etməyə başladı. Belə qənaətə gəlirik ki, XIX əsr dövrü nəqşəsi kimi götürə bilərik. Bu mövzuya tədqiqatlarında yer verən ədəbiyyatşünaslarımızın içərisində Məsud Əlioğlunun araşdırması xüsusilə seçilir. Sərlövhəsi simvolik mahiyyət daşıyan “Atalar və oğullar” məzmunlu məqalələrdə iki nəsil arasındakı fikir konfliktini diqqət mərkəzinə çəkilir. O, təkcə ata-oğul münasibətindən danışmır, bu mübarizəni köhnə ilə yeninin mübarizəsi kimi götürürdü. Belə ki, tənqidçi əsərlərində yalnız mühafizəkar ataları deyil, həyatda yolunu tapa bilməyən, təhsildən, elmdən xəbərsiz oğulları da tənqid etmişdir. Məqalədə ata-oğul münasibətlərinin aydınlaşdırılmasında tərbiyə və mühit amili, böyüklərə hörmət, müsbət qəhrəman problemi təhlil ediləcəkdir.

Açar sözlər: Məsud Əlioğlu, tənqidçi, müsbət qəhrəman, mühit, yenilik

Nurlana Hummat Mammadova
Azerbaijan National Academy of Science
PhD student
memmedovanurlane89@gmail.com

The topic of “Fathers and Sons” in Masud Alioglu criticism

Abstract

The relationship between father and son is written in every stage of literature. Depending on the requirements of the historical conditions, this theme, which we encounter in the texts of the ancient and medieval literature, began to express a different content in the 19th century. We conclude that we can take the 19th century as a turning point. Masud Alioglu's research is particularly distinguished among our literary critics who have given space to this topic in their research. The articles with the symbolic title “Fathers and Sons” focus on the conflict of ideas between the two generations. He did not only talk about the father-son conflict, he took this struggle as a struggle between the old and the new. Thus, in his works, the critic criticized not only the conservative fathers, but also the sons who could not find their way in life and were ignorant of education and science. The article will analyze the upbringing and environment factor, respect for elders, and the problem of a positive character in the clarification of father-son relations.

Keywords: Masud Alioglu, critic, positive character, environment, innovation

Giriş

“Atalar və oğullar” məsələsi ədəbiyyatımızda həmişə aktual olub. Çünki zaman, dövr dəyişir. Nəsillər bir-birini əvəz etdiyi kimi, mühitə, cəmiyyətə münasibət də dəyişir, yeniləşir. Oğullar ataların ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, onların da öz yolu və həyat ideali olur. Bu prosesdə, şübhəsiz ki, nəsillərin mövqeyi bir çox hallarda üst-üstə düşür. Hətta bəzən ziddiyyətlər meydana çıxır ki, bədii yaradıcılıqda bütün bunların necə əks olunduğunu görürük. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə nəzər salsaq, “Atalar və oğullar” arasındakı münasibətin təsvirini ardıcılıqla bu cür izah edə bilərik:

- a) Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında “atalar və oğullar”
- b) Maarifçi-realist ədəbiyyatda “atalar və oğullar”
- c) XX əsrin əvvəllərində yazılan əsərlərdə “atalar və oğullar”
- d) ç) Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında “atalar və oğullar”

XIX əsrə qədər olan əsərlərdə oğula nəsihət verən, yol göstərən, oğulun yenilik duyğusu ilə barışan ata obrazı təənnüm olunurdu. Klassik irsdə ata ilə oğul arasındakı münasibətin bu şəkildə təzahürünü Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun”, “Fəzliyə nəsihət”, “Rindü Zahid” əsərlərində görə bilərik. Fikrimizcə, qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ata ilə oğul arasında olan münasibət bədii əsərlərdə problem səviyyəsində qoyulmamışdır. Çünki bu əsərlərdə övlad tərbiyəsi məsələsi, övladın gələcəyindən narahat olan ata obrazı təənnüm olunmuşdur. XIX əsrdə tarixi şəraitin nəticəsi olaraq, atalar və oğullar münasibətində yeni təzahürlər üzə çıxır, atalar və oğullar ortaq məxrəc tapa bilmir, atanın tələbi oğulun yenilik duyğusu ilə uyğun gəlmir. Bu təsirlə formalaşan gənc nəslin yeni həyat arzusu mühafizəkar atalar üçün arzuolunmaz bir məsələyə çevrilir. Mühafizəkar ataların yenilik tərəfdarı oğullara qarşı apardığı mübarizə ədəbiyyatdan da yan keçmir. Mülkədar ataya qarşı çıxan ideal oğul “atalar və oğullar” məsələsini ortaya çıxarır. Azərbaycan ədəbiyyatında “Atalar və oğullar” probleminə ilk toxunan Mirzə Fətəli Axundzadə olur. Onun “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur” əsərinin qəhrəmanı Şahbaz bəyin təmsalında ədəbiyyatda açıq fikirli gənclər yetişir.

“Atalar və oğullar” XIX əsrdən bədii əsərlərin əsas mövzularından olsa da, tədqiqat predmeti kimi az araşdırılmışdır. Məsud Əlioğlu da qeyd etdiyi kimi, Mir Cəlalin, Məmməd Arifin, Məmməd Cəfərin tədqiqatlarında bu məsələ müəyyən qədər işıqlandırılsa da, ayrıca mövzu kimi tədqiqat predmeti olmamışdır. İlk dəfə Məsud Əlioğlu bu məsələyə sistemli şəkildə toxunmuşdur (Vəliyev, 1959; Əlioğlu, 1961; Əlioğlu, 1961).

XIX əsrin 50-60-cı illərində müsbət qəhrəman yaratmaq ənənəsi ədəbiyyatda aktual bir məsələyə çevrildi. Bu cəhət ədəbi tənqiddən də yan keçmədi. Tarixi inkişafın hər mərhələsi üçün əhəmiyyətli olan “Atalar və oğullar” mövzusu həmin dövrdə müsbət qəhrəman yaratmaq ənənəsinə xidmət edirdi. Məsud Əlioğlunun araşdırmalarında bu məsələyə geniş yer verilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində öz sinfi kökünə qarşı mübarizə aparan mülkədar oğullar qələmə alınmağa başlanır. Bu yeni istiqamətin bədii qəhrəmanı Süleyman Sani Axundovun “Laçın yuvası” əsərinin Cahangir ağa obrazı idi. Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrdə başlayan atalar və oğullar problemi bu əsərdə yeni istiqamətdə özünü göstərirdi. Məsud Əlioğlu XIX əsrdə yetişən oğullarla XX əsrin oğulları arasındakı fərqi belə ümumiləşdirirdi: “XIX əsrin oğulları atalarına – köhnəliyi təmsil edənlərə qarşı mübarizədə zəif idilər və bu səbəbdən də məğlub oldular. Yeni əsrin, inqilab əsrinin oğulları isə onlardan tamamilə fərqlənirdi. Bunlar mübarizədə xalq kütləsinə arxalandılar” (Vəliyev, 1955: 144).

Tədqiqatçı problemi xronoloji ardıcılıqla izləmiş, həm dramaturgiyada, həm də nəsrə işlənmə xüsusiyyətlərinə nəzər salmışdır. O, tarixilik baxımından bu mövzunu iki hissədə təhlilə cəlb etmişdir:

1.1850-ci ildən 1930-cu ilə qədər yazılan dram əsərlərində “Atalar və oğullar”

2.1930-cu ildən sonra yazılan nəsr əsərlərində “Atalar və oğullar”

Bu bölgüdən görürük ki, tədqiqatçı atalar və oğullar arasında olan münasibətin problem səviyyəsində araşdırılmasına XIX əsərdən başlamışdır. Birinci hissədə Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hekayəti-molla İbrahimxəlil Kimyagər”, “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur”, Nəcəf bəy Vəzirovun “Ev tərbiyəsinin bir şəkli”, “Adı var, özü yox”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Müsibəti-Fəxrəddin”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”, “Anamın kitabı”, Cəfər Cabbarlının “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq”, “Bahadır və Sona”, Süleyman Sani Axundovun “Laçın yuvası” əsərləri, ikinci hissədə isə Süleyman Rəhimovun “Şamo”, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Studentlər”, Əbülhəsənin “Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, Əli Vəliyevin “Qəhrəman” romanları tədqiqata cəlb edilmişdir. Tənqidçi Şahbaz bəy obrazı vasitəsilə ədəbiyyata gələn maarifçi nəslə, Fatma xanım və Sərvinaz xanım surətləri vasitəsilə qaynana-gəlin konfliktini, Fəxrəddin, Fərhad bəy, Ömər obrazı əsasında başqa ölkələrdə təhsil alıb Vətənə qayıtdıqdan sonra mülkədarlığa xas qaydaları dəyişmək istəyən gənc nəslə təhlil edirdi. İsgəndər, Aydın, Oqtay kimi oğulları “Qəribə adamlar”, “Anamın kitabı” əsərinin üç qardaşını “Daxili düşmənlər” adlandırırdı. Şamo, Fərzəli, Hümət, Heybət, Rüstəmbəy, Veys, Bülənd, Bünyad, Qəhrəman obrazlarının təmsalında inqilab əsrinin oğullarını diqqət mərkəzinə çəkirdi. Bunlarla yanaşı, tənqidçinin atalara münasibəti də orijinallığı ilə fərqlənirdi.

Ataların cərgəsində Hatəm xan ağanın (“Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur”), Hacı Səməd ağanın (“Bəxtsiz cavan”) simasında “siyasətçil

atalar"ın, Cənnətəli ağa ("Adı var, özü yox") kimi "adı qalıb, özü olmayan" ataların, Rüstəm bəy ("Müsibəti Fəxrəddin") kimi zülmət səltənətinin atalarını, Hacı Abdulla ("Nadanlıq") kimi özünə oxşayan oğullar yetişdirmək istəyən ataların, Nəcəf bəy ("Dağılan tifaq") kimi ötən günlərin həsrəti ilə yeni cəmiyyətə uyğunlaşa bilməyən ataların adını qeyd edirdi.

Məsud Əlioğlu'nun "Atalar və oğullar" probleminin kökünü XIX əsrlə bağlamasının müəyyən səbəbləri var idi. İlk səbəb janrın yaranma tarixi ilə bağlıdır. O, bu problemin araşdırılmasına dramaturgiya ilə başlayırdı. Azərbaycan dramaturgiyasının yaranması XIX əsrdə baş verdiyinə görə problemin başlanğıcını bu dövrdən götürürdü. İkinci səbəb kimi tarixi şərait nəzərə alınmalıdır. XIX əsrdə Rusiya İmperiyasının verdiyi qərarlar bir sinif kim bəyliyə qarşı yönəlmişdi. İmperiyasının sahibkarlıq hissini boğmaq cəhdi mülkədar ataların nüfuzunu məhdudlaşdırırdı. Belə bir şəraitdə yeni quruluş gənc nəslin diqqətini çəkir, onların fikirlərinə, düşüncələrinə təsir edirdi. Bunun nəticəsində sələf-varis münasibətlərində yeni təzahürlər ortaya çıxırdı. Oğul yeni quruculuq işlərinin tərəfdarı, ata isə köhnə qanunlarla yaşayan mülkədar kimi təsvir edilirdi. Yazıçılar bundan bir vasitə kimi istifadə edir, ədəbiyyata yeni bir mövzu gətirirdilər.

XIX əsrdə, XX əsrin əvvəllərində və XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı üç dövrü nəzərə almaqla, "Atalar və oğullar" məsələsi barədə belə bir sxem qura bilərik:

"Fərd ↔ Fərd" "Cəmiyyət ↔ Fərd" "Cəmiyyət ↔ Cəmiyyət" "Fərd ↔ Fərd" sxemi onu göstərir ki, burada oğulun mübarizəsi ictimai mahiyyət daşısa da, tək fərdin mübarizəsi şəklindədir. XX əsrin əvvəllərində yazılan əsərlərdə ataların yerində cəmiyyət dayanırdı. Yəni oğulu təmsil edən fərd mövcud cəmiyyətə qarşı mübarizə aparırdı. İnqilab məfhumunun bədii ədəbiyyata təsiri atalar və oğullar arasındakı münasibətin arealını genişləndirdi. Əvvəllər ata köhnəliyin, oğul isə yeniliyin tərəfdarı kimi çıxış edirdisə, Sovet ədəbiyyatında əsas diqqət müsbət qəhrəman yaratmaq olduğu üçün eyni əsərdə bu məqsəddə xidmət göstərən ataları və oğulları görmək mümkün idi. Tənqidçinin iki nəsil arasındakı münasibəti inqilab çərçivəsində təhlil etməsi yeni atalar nəslini ortaya çıxarırdı. Artıq bu münasibətdə yeni bir xətt – "Cəmiyyət ↔ Cəmiyyət" konfliktini görünür, oğulların cərgəsinə keçən atalar nəsli yetişirdi.

Məsud Əlioğlu Şahbaz bəyi və Hacı Nurunu yeni oğullar nəslinin ilk qaranquşu hesab edir, onların simasında dövrün ümumi mənzərəsini yaradırdı. Tənqidçi belə qərara gəlirdi ki, təhsil, elmlə bağlı bir islahat aparmayan Şahbaz bəyin düşüncələri, elm, xarici dil öyrənmək istəyi maarifçi gəncə yaraşan bir cəhətdir. Tənqidçinin Şahbaz bəylə müqayisədə Hacı Nuruya daha çox rəğbəti hiss olunur. Nuxuluların mənfi əməllərini üzə çıxaran bir gəncin fikirlərinə aydınlıq gətirməklə, "atalar və oğullar" arasında olan münasibətin vacib məsələsinə diqqəti yönəldirdi. Köhnəliklə yenilik arasında mübarizə o demək deyildir ki, ata mütləq mənfi, oğul mütləq müsbət obraz olacaq. Faydalı işlərlə məşğul olan tərəf yeniliyin daşıyıcısıdır.

O, yeniliyə maraq göstərən Şahbaz bəyin qarşısında duran maneəni bir neçə mərkəzdə təhlil edir, əsas mərkəzdə mühafizəkarlığı müdafiə edən mühiti götürürdü. İkinci maneə kimi Hatəm xan ağanı təhlilə cəlb edirdi. Onun Hatəm xan ağaya yanaşma tərzini fərqlidir: "Elə məsələnin mürəkkəbliyi də orasındadır ki, Hatəm xan ağa mühafizəkarlığını çox incə boyalarla, təsirli vasitələrlə həyata keçirir. Hatəm xan ağanın şəxsində dramaturq, mühafizəkar "atalar"ın xüsusi bir qoluna mənsub ağıllı, "işgüzar" bir bəy surəti yaratmışdır. Bu tipli "atalar" sözdə, bəzəkli nitqlərdə yeniliyə tərəfdar çıxan, konkret işə, fəaliyyətə gəldikdə isə Şəhrəbanı xanımların dünyagörüşündən bir addım da olsun uzağa getməyən mühafizəkarlardır" (Əlioğlu, 1964: 9). Tənqidçinin "tədbirli və siyasətçi ata" ifadəsi obrazın mahiyyətini tam şəkildə açmırdı. Çünki əsərin maarifçi qəhrəmanı Şahbaz bəyin istəkləri dövr üçün yeni idi. Hatəm xan ağanın ikili mövqeyi obrazın tərəddüd keçirməsindən irəli gəlirdi. Məsələyə digər tərəfdən yanaşdıqda, Hatəm xan ağa hüquqları əlindən alınmış bəy deyildi ki, siyasət işlətsin, şəxsi azadlığı itirmək qorxusu olsun.

Bədii əsərlərdə Avropa ölkələrində təhsil alıb Vətənə qayıdan, şüurca dəyişən oğulların təsvirinə geniş yer verilirdi. Məsud Əlioğlu müxtəlif əqidə ilə Vətənə qayıdan oğulları üç qrupda sistemləşdirirdi. Birinci qrupa Fəxrəddin ("Müsibəti-Fəxrəddin"), Ömər ("Nadanlıq"), Fərhad ("Bəxtsiz cavan") kimi XIX əsrin mühitində fəaliyyət göstərən oğulları, ikinci qrupa isə İsgəndər, Aydın, Oqtay kimi XX əsrin yetirmələrini, üçüncü qismə isə inqilab əsrinin oğullarını daxil edirdi. Bu qruplaşdırma şərti xarakter daşısa da, obrazların mahiyyətinə vardığında görürük ki, oğulları bir-birinə yaxınlaşdırən cəhətlər çoxdur.

İnkişaf etmiş ölkələrin mədəniyyəti ilə tanış olan bu dövrün oğullarının atalara qarşı mübarizəsi iki şəkildə özünü göstərirdi. Birinci qismə daxil olan oğullar açıq şəkildə öz öyrəndiklərini tətbiq etməyə çalışırdı. Bu cəhətdən Fəxrəddinlə Fərhadın inkişaf yoluna nəzər salan tənqidçi onların keçirdikləri hisslərə, faydalı işlərə, eyni zamanda öz qüvvələrinə inamsızlığına, ruh düşkünlüyünə görə bənzərlik görsə də, son nəticədə məqsəd aydınlığına, öz əməllərində konkretliyinə görə Fərhada üstünlük verirdi. Fərhad kimi bir obrazın dramaturqun vaxtında ədəbiyyata gətirməsini Nəcəf bəy Vəzirovun realizmi ilə əlaqələndirirdi. Məsud Əlioğlu bu oğulları birləşdirən cəhətləri belə ümumiləşdirirdi: “Oğulların müsibəti onda idi ki, ictimai mühit onları qarşılamağa, başa düşüb qiymətləndirməyə hazır vəziyyətdə deyildi. “Oğulların” əqidəsi, hiss və fikirləri yaşadıkları həyatdan yüksəkdə dururdu” (Vəliyev, 1959a: 197). Tənqidçinin təhlillərində ataların taleyi ilə bağlı gəldiyi yekun qənaət reallığa əsaslanırdı: “Ataların müsibəti ondadır ki, doğma övladlarını öz şəxsi mənfəətlərinə qurban verirlər və yalnız o zaman ayılırlar ki, iş işdən keçmişdir” (Vəliyev, 1959a: 197).

XIX əsrin əvvəllərində başqa bir mənzərə ortaya çıxır. Bu əsrdə qələmə alınan qəhrəmanlar yeni yolla gedirdilər. Onlar mübarizəni aktiv yox, passiv şəkildə aparırdılar. Məsud Əlioğlu bu dövrün oğullarını “qəribə adamlar” nəslə adlandırırdı. “Qəribə adamlar” deyəndə tənqidçi bu gənclərin qeyri-adi, anlaşılmaz vəziyyətini nəzərdə tuturdu. Tənqidçinin “qəribə oğulları” anlaşılmaz vəziyyətə salan səbəbləri mənəvi qatda axtarması real cizgiləri əhatə edirdi. Həqiqətən də, XX əsrin oğulları ataları ilə psixoloji aspektdə mübarizə aparırdılar. Psixoloji qat o zaman üzə çıxırdı ki, onlar dərk etdiklərini açıq şəkildə müdafiə etmir, orijinal etiraz şəkli tapırdılar. Tənqidçi bu ziddiyyəti həqiqətə uyğun təsvir edirdi: “Beləliklə də qüvvətli bir mənəvi təzad yarandı: olduğu kimi görünməmək, həqiqi simanı gizlətmək. Bu tipli ziyalılar odlu hisslərini zorla boğdular və zahirdə çox laqeyd və soyuq görkəm aldılar. Xarakterdə gedən bu təbəddülat “qəribə adamlar”ın hamısı üçün səciyyəvi bir hal idi” (Əlioğlu, 1964: 70).

Tənqidçi “qəribəlik” əhvalına tutulan İsgəndər, Aydın, Oqtay kimi gənclərin ruhi sarsıntılarının səbəbini düzgün izah etmişdir. O, bunu xalq üçün çırpınan təmiz qəlbli ziyalılara cəmiyyətdə hörmət edilməməsi, bunun əksinə olaraq, öz şəxsi mənfəətini xalqın mənafeyindən üstün tutan adamların nüfuz qazanması ilə əlaqələndirirdi. İsgəndər, Aydın, Oqtay kimi gənclərin ümumi bir qrupda təhlil edilməsini düzgün hesab edirik. Çünki onları birləşdirən cəhətlər çox idi. Hər üçü keflilik xəstəliyinə tutulub həqiqət axtarışına çıxmışdılar. Məsud Əlioğlu da təhlillərində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirirdi. O, əsərin əvvəlində “Mən hər kəs görməli, tanınalıdır, çünki mən bir həqiqətam, mən bir heç deyiləm” (Cabbarlı, 2005: 197) deyən Aydının əsərin sonunda “Artıq mən bir həqiqət deyiləm, mən bir heçəm” (Cabbarlı, 2005: 241) deməsini qəribəlik əhval-ruhiyyəsinə tutulan oğulların uğursuz taleyi ilə bağlayırdı. İsgəndərin dilindən səslənən “Mən heç bir şeyəm” (Məmmədquluzadə, 2004: 428) ifadəsini obrazın cəmiyyətə qarşı etirazının kinayəli nəticəsi kimi dəyərləndirirdi. Məsud Əlioğlu İsgəndər və Aydın surətini qarşılaşdırır və bu nəticəyə gəlirdi ki, “İsgəndər qurtardığı yerdən Aydın fəaliyyətə başlayır” (Vəliyev, 1959b: 172).

Oqtayın inkişaf yoluna nəzər salsaq görərik ki, o, İsgəndər və Aydından fərqlənirdi. Onun qarşısında böyük bir ideal dayanırdı. O, bu arzusuna qovuşmaq üçün əvvəlcə açıq şəkildə mübarizə yolunu seçirdi. Lakin zaman keçdikdə axtardığı həqiqətin süniliyindən yorulur, qəribə oğullar cərgəsinə qoşulurdu. Daxili sarsıntı keçirən Oqtay isə “Qoy bu şaşqın bəşəriyyət bir dəfə də olsa həqiqəti görsün, görsün ki, o bir heçdir” (Cabbarlı, 2005: 288) deyərək həqiqətin yoxluğundan intiqamını alırdı. Həqiqət axtarışına çıxan Oqtayın aqibəti ideali, arzuları məhv olan əməlpərvər gənclərin bizə tanış olan sonunu göstərirdi. Bu gənclərin ruhi böhran keçirməsinin, daxili süqutunun nəticəsi idi ki, “qəribə adamlar” özlərini heçlik mərtəbəsində görürdülər. Məsud Əlioğlunun da oğullara bu istiqamətdə yaxınlaşması və eyni qrupda təhlil etməsi real və doğru qənaət idi.

Qəribə oğullar öz etirazlarını kefli şəkildə bildirirdilər. Bu onların cəmiyyətdəki ədalətsizliyə qarşı etirazlarının orijinal ifadə forması idi. İstər Aydının, istərsə də İsgəndərin mənəvi alkoqolluğu haqqında Məsud Əlioğlunun fikirləri doğruluğu ilə diqqəti cəlb edirdi: “Bütün həqiqətlərə göz yuman, bütün xəyalları həqiqət görən zavallı bəşəriyyətin” dərini çəkmək üçün yalnız hissləri keyləşdirən, şüuru dumanlandıran bir vasitə var ki, o da içkidir. Lakin bəla orasındadır ki, “qəribə adamlar” içki qəbul etdikdən sonra nəinki sakitləşirlər, əksinə, daha qızgın olurlar, hər şey onlara əslində olduğu kimi görünür” (Əlioğlu, 1964: 89).

Məsud Əlioğlu'nun əsas məqsədi ata ilə oğlu qarşı-qarşıya qoymaq deyildir. Onu iki nəsil arasında gedən münasibətləri, bədii əsərlərdə qaldırılan bu problemin mahiyyətini üzə çıxarmaq maraqlandırır. Buna görə də ataların izi ilə gedən oğullar da tədqiqatdan kənarda qalmırdı. Bu zaman iki bir-birinə oxşayan, lakin mahiyyət etibarilə tamam başqa məna kəsb edən iki anlayış diqqətimizi cəlb edir:

1. Kef fəlsəfəsi
2. Keflilik fəlsəfəsi

Mülkədarlığın bir sinif kimi süquta doğru getməsi, xüsusilə, Rusiya İmperiyasının bu istiqamətdə apardığı tədbirlər bədii əsərlərin də aparıcı mövzusunə çevrilmişdi. Tənqidçi Əbdürəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” əsəri vasitəsilə mülkədarlığın dağılmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini izahına çalışmışdır. O, obyektiv amil kimi tarixi şəraiti, subyektiv amil kimi isə “kef” fəlsəfəsini diqqətə çatdırırdı. Bu məqamda “kef” fəlsəfəsi ilə “keflilik” fəlsəfəsi arasındakı fərqi üzə çıxarması tənqidçinin bədii əsərin incəliklərinə dəyər verdiyini göstərirdi. Məsud Əlioğlu'nun tədqiqatlarından bu iki anlayış arasındakı fərqi belə müəyyənləşdirə bilərik:

1. “Kef” fəlsəfəsi obrazı ciddi məsələlərdən uzaqlaşdırırsa, “Keflilik” fəlsəfəsi daha çox dərdləri artırır.

2. “Kef” fəlsəfəsi bayağı alkoqolizmi göstərirdisə, “Keflilik” fəlsəfəsinin mahiyyəti dərin idi, mənəvi qata gedib çıxırdı.

3. “Kef” fəlsəfəsi zərərli düşüncə tərzindən gəlirdisə, “Keflilik” fəlsəfəsi bir etiraz forması idi.

4. “Kef” fəlsəfəsi məqsədsizlik arqumentlərini daşıyırdısa, “Keflilik” fəlsəfəsinin mahiyyətində böyük bir məqsəd dayanırdı.

Tərbiyə və mühit amili atalar və oğullar arasında münasibətin aydınlaşdırılmasında doğru yanaşma idi. Çünki düzgün tərbiyə gələcək nəslin sağlam əsaslarla inkişafında mühüm rol oynayırdı. Məsud Əlioğlu Nəcəf bəy Vəzirovun “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” əsərinin mülkədar atası Bayraməli bəyin timsalında yanlış tərbiyə üsulunu tənqid edir, “Əsl tərbiyə necə olmalıdır?” sualına cavab verir, atanın övlad üçün nümunə olması fikrini bəyanırdı. Tənqidçinin bəyliyə, mülkədarlığa bu şəkildə yanaşması dövrün tələbi ilə bağlı idi. İlk baxışda ideologiyanın maraqlarına xidmət etdiyi qənaəti yaranırdı. Lakin tənqidçi fikirlərinin mahiyyətinə vardıda fərqli nəticələr üzə çıxır. Məsud Əlioğlu Vəzirovun mövqeyini müdafiə etsə də, öz mövqeyini də nümayiş etdirməyi unutmurdu: “Bəyliyin müəyyən təbəqəsi içərisində ardıcıl tərbiyə, qarşılıqlı hörmət, biri digərini anlamaq kimi gözəl insani sifətlər vərdiş halına düşmədiyinə görə Ataların da, oğulların da halı fənadır, dözülməzdir” (Vəliyev, 1959a: 184). Onun bu sözləri sosioloji təhlilin prinsiplərindən kənara çıxırdı. Yəni, o, bəyliyi bir sinif olaraq təhlil etmir, fərdi olaraq yanaşır, bu xüsusiyyəti bütün bəyliyə şamil etmirdi.

Məsud Əlioğlu atalar ilə oğullar arasındakı münasibətdən söz açarkən “böyüyə hörmət” məsələsinin üzərində dayanırdı. Belə ki, XX əsrin “qəribəlik” əhvalına tutulan oğulları xalq üçün çalışır, köhnəliyə qarşı etiraz edə bilirdilər. XX əsrin elə oğulları da var idi ki, Vətənə yad ruh gətirmişdilər. Məsud Əlioğlu onları “daxili düşmənlər” adlandırırdı. O, oğulların yeni ruh gətirmək üçün atalara qarşı mübarizəsini dəyərləndirərkən ata sevgisinin vacibliyini qabardırırdı. “Anamın kitabı” əsərinin üç bir-birinə yad oğlunu ona görə tənqid edirdi ki, onlar Vətənə “yeni ruh” deyil, “yad ruh” gətirmişdilər. Deməli, tənqidçi oğulların ataların ənənələrinə sadıq qalmaqla yenilik yollarını müəyyənləşdirməyi əsas sayırdı. Fəxrəddin, Fərhad, Aydın, Oqtay kimi oğulların yenilik uğrunda mübarizəsi xalq sevgisindən irəli gəlirdi. Eyni zamanda, onların öz atalarına qarşı mübarizəsi hörmət çərçivəsindən kənara çıxmırdı. “Anamın kitabı” əsərinin “oğulları” isə Vətən, xalq sevgisinin nə olduğunu dərk etmirdilər. Məsud Əlioğlu ona görə də onları “yadlaşmış oğullar” kimi dəyərləndirirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nəcəf bəy Vəzirovun “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” əsərində “Analar və qızlar” məsələsi ətraflı şəkildə qələmə alınmışdır. Köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi şəklində təhlil olunan bu məsələdə köhnəni qaynana Fatma xanım, yenini isə gəlin Sərvinaz təmsil edirdi. Əslində burada üçüncü bir xətt ortaya çıxır: Oğul. Məsud Əlioğlu da “qaynana-gəlin” konfliktini münaqişə xəttinin həlli yolunu oğulda axtarırdı. Oğulun yeni nəslin nümayəndəsi kimi özünə düzgün yol tapa bilməməsini, cəsarətsiz, iradəsiz hərəkətlərini mühitin dərdi kimi dəyərləndirirdi. Oğul nə qədər sabitlik yaratmağa çalışsa da, ananın gözündə günahkardır. Çünki

yeninin gəlişi köhnənin nüfuzuna təsir edirdi. “Gəlin-qaynana” konfliktini arasında qalan oğulun çıxış yolunu Sibirə qaçmaqda tapmasını mühafizəkar ailə-əxlaq qanunları ilə bağlayırdı.

Məsud Əlioğlu qaynana və gəlin münasibətlərinə az yer ayırmasının səbəbi bu məsələnin problem səviyyəsinə yüksəlməməsidir. Məsələnin məişət çərçivəsində həll edilməsi “atalar və oğullar” probleminin global xarakterinə uyğun gəlmirdi. Ailə daxilində həll edilən problemlərin ictimai xarakter daşımaması bu məsələnin problem səviyyəsində araşdırılmasına əsas vermirdi.

Məsud Əlioğlu yalnız ata və oğul arasında baş verən konfliktdən bəhs etmir, bu mübarizəyə köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi kimi baxırdı. Bunun səbəbi tənqidçinin fəaliyyət göstərdiyi dövrlə bağlı idi: “Sosialist mütəfəkkirləri isə bu konfliktini ictimai mübarizə müstəvisinə gətirirlər - Ata mürəccə konservativ köhnəliyi, oğul isə progressiv yeniləşməni təmsil edir və bu ata-oğul mübarizəsi sadəcə yeniliklə köhnəliyin savaşından başqa bir şey deyil... Deməli ata inkişafa mane olan mənfi ünsür, oğul isə inkişafa çalışan və müsbət ideyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir” (Fəhmi, 2018).

Sovet ədəbiyyatının müsbət qəhrəman yaratmaq ənənəsinin romanlar vasitəsilə tədqiqatə cəlb edilməsi Məsud Əlioğlunun atalar və oğullar probleminin həllində doğru istiqamət idi. Xüsusilə, XX əsrin 30-cu illərindən sonra yazılan “Şamo”, “Studentlər”, “Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, “Qəhrəman” romanlarında yeni əsrin qəhrəmanlarını yetişdirən mühit və mühitin “atalar” və “oğullar”ı ətraflı şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur. Yeni dövrün qəhrəmanları öz köklərinə bağlı olsalar da, müəyyən məqamlarda inqilab əsrinin yetirmələri kimi əcdadlarından fərqlənirdilər.

Partiyanın “Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında” 1932-ci il qərarı sənətkarların qarşısında yeni tələblər qoymuşdu. Bu dövrdə sosializm realizmi prinsiplərinə xidmət edən əsərlərin yazılması mövzu və problematikanı dəyişirdi: “Normativ estetikə zəminində yüksək bədii nümunələrdən tutmuş sxematik ədəbiyyata qədər ədəbiyyat bir dəfə müəyyən olmuş əsas mövzular ətrafında (inqilabi gerçəklər, proletariatin qəhrəmanlıq mübarizəsi, sosializmin qələbə pafosu, kommunist partiyasının müdrikliyi və s.) yaranır, eyni sosializm dəyərlərinə münasibətdə funksional olur. Son dərəcə ağır ideoloji mühit-stalinizm epoxası (1930-50-ci illər) ədəbi əsərlərin səciyyə və səviyyəsinə mənfi təsir göstərir, burda izlər buraxır” (Əlişanoğlu, 2006: 13).

Məsud Əlioğlu inqilab əsrinin “atalar və oğullar” probleminin ilk olaraq Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanı ilə başladığı qənaətinə gəlirdi. Əsərin qəhrəmanı Alo kişinin “Poçt qutusu” hekayəsinin obrazı Novruzəli və “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin obrazı Məmməd həsən əmi ilə müqayisə edilməsi dövrün ümumi mənzərəsi haqqında ətraflı məlumat verirdi. O, Alo kişi kimi qeyrətli, igid, müdrik ata obrazının yaradılmasını sosializm realizmi metoduna yiyələnən sənətkarın (Süleyman Rəhimovun – N.M.) qələminin bəhrəsi kimi səciyyələndirir, müti, yazıq Novruzəli, Məmməd həsən əmi kimi obrazların təsvirini isə tənqidi realizmin nümayəndələrinin yaradıcılığında məhdudluqla əlaqələndirirdi. Məsud Əlioğlunun bu barədə fikirləri belədir: “Klassik realist ədəbiyyat tənqidi metoda yiyələndiyindən, yalnız ifşa etməklə, köhnəliyi, geriliyi, mənfi halları satıra atəsinə tutmaqla kifayətlənmişdi. Bu ədəbiyyatda müsbət səciyyəli, qabaqcıl fikirli “atalar” haqqında ötrə bir məlumat da yox idi. Əlbəttə, bu hal həmin realizmin zəifliyi və bu realizmə əsaslanan yazıçıların həyatı birtərəfli göstərmələri, xalq həyatı ilə hərtərəfli tanış olmalarının nəticəsi idi” (Əlioğlu, 1964: 138).

Məsələyə sosializm realizmi çərçivəsindən yanaşan müəllifin qeyd etdiyi xüsusiyyətləri tənqidi realizmin məhdud cəhətləri ilə əlaqələndirmək doğru deyildir. Çünki hər bir cərəyanın öz tələbi var idi. Bir metodun prizmasından yanaşaraq digər metodun xüsusiyyətlərinə münasibət bildirilməsi, hətta onlar arasında müqayisə aparılması xüsusiyyətlərinə həmin dövrdə tez-tez rast gəlmək mümkün idi. Məmməd Arifin “Sosialist realizmi sovet ədəbiyyatının əsas yaradıcılıq üsuludur” məqaləsində həmin fikirlərə təsadüf edirik: “Tənqidi realizm yazıçıdan əsas etibarilə “mühakimə etməyi”, tənqid etməyi, həyat haqqında ittihamnamə çıxarmağı tələb edirdi. Ona görə də, biz oradan ancaq “həyat belə olmalıdır, bu pisdir, bu rəzalətdir” sözlərini eşidirik. Köhnə tənqidi realizmin xəyalları qüvvətli olsa da, qanunları zəif idi; arzusu böyük olsa da, imkanı kiçik idi” (Arif, 1958: 200).

Məsud Əlioğlu nə qədər sosioloji təhlilin sərhədlərindən uzaqlaşmağa çalışsa da, öz təhlillərində Sovet dövrünün əsas yaradıcılıq metodu olan sosialist realizmin prinsiplərinə əsaslanırdı. Özündən əvvəlkinin inkar etmək bu metodun mahiyyətində dururdu. Buna görə də burada müsbət və mənfi

qəhrəman məsələsi, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi qabardılırdı. Nəzərə almalıyıq ki, “Romanların, pyeslərin, hətta poemaların konfliktini “müsbət” insanların sosioloji mübarizələri təşkil etdi və həmin “mənfi”-“müsbət” təsnifatını bədii-etik-psixoloji meyarlar deyil, siyasi meyarlar müəyyənləşdirirdi.

Yəni hakim ideologiyayı təcəssüm etdirən surət “müsbət” idi və o, “mənfi” ola bilməzdi, bu ideologiyaya yad hərəkətlərə yol verən isə heç vəchlə “müsbət” surət ola bilməzdi” (Elçin, 2010: 36-37).

Tənqidçinin “Studentlər” romanına müraciət etməsi də səbəbsiz deyildi. Belə ki, bu əsərin gənc qəhrəmanları öz köklərinə bağlı idilər. Müəllifin də bu gəncləri XIX əsrə bağlaması real görənirdi. Bu cəhətdən tənqidçinin bu sözləri dövrün əsas cizgilərini üzə çıxarırdı: “Bununla belə “Oğullar” “Ataları” yalnız təqlid etmirlər. Qidalandıqları, tərbiyə aldıkları, təsirləndikləri zəminə, adət və ənənələrə, yeni keyfiyyətlər də əlavə edirdilər. Onların da özlərinə məxsus fikirləri, əxlaqi görüşləri münasibətləri var idi... Bu yalnız “Babalar həyatının müasir şəkli idi” (Əlioğlu, 1961a: 211).

Müəllifin bu sözləri mövcud reallığı əks etdirirdi. Belə ki bu əsərdə Sovet ədəbiyyatının obrazlarını görməklə yanaşı, əvvəlki dövrün oğullarına da təsadüf etmək mümkündür. Rüstəm bəyin, Əlinin simasında Oqtay, Aydın kimi gənclərin izlərini görə bilərik. Fəraməz, Qulamrza, Cəfər kimi gənclər tüfeyli həyata meyil edən gəncləri təmsil edirdi. Məsud Əlioğlu yeniliyi, inqilabi gerçəkliyi Salman və Əhmədin simasında cəmləşdirirdi. Onun əsas tədqiqat obyektı Rüstəm bəy obrazı idi.

Məsud Əlioğlunun uğuru ondan ibarət idi ki, obrazların mahiyyətini açmaq üçün müqayisəli təhlil üstünlük verirdi. Bu da təhlilin aydınlığına gətirib çıxarırdı. O, “Studentlər” romanının obrazı Rüstəm bəyi “Anamın kitabı” əsərinin Rüstəm bəy obrazı ilə qarşılaşdırırdı. Bir sıra oxşarlıqların olmasına baxmayaraq, hər iki obrazı bir-birindən ayıran cəhətləri müəyyənləşdirmək baxımından müəllifin bu sözləri obrazların daxili aləminin açılmasına xidmət edirdi: “Əvvəlki Rüstəm bəy doğma ananın “yadlaşmış oğlu” idisə, bu Rüstəm bəy “yad ellərdə” yaşamasına baxmayaraq, doğma “ana, Vətən” haqqında düşünən namuslu oğul idi” (Əlioğlu, 1961a: 213).

Məsud Əlioğlu silsilə şəklində çap etdirdiyi “Atalar və oğullar” məqaləsinin adı simvolik mahiyyət daşıyır. Burada fikirlərin mübarizəsi məsələsi diqqətə çatdırılır. Ataların dedikdə Mehri xanım, Fatma xanım kimi analar da nəzərdə tutulur, oğulların sırasında Gülbahar kimi gənc qızlar da iştirak edirdi. Bu da onu göstərir ki, müəllif problemin həllində cins və yaşa əhəmiyyət vermir. Halbuki “atalar və oğullar” dedikdə, ilk öncə yaşlı nəsillə gənc nəsil arasındakı münasibət yada düşür. Problemin həllində tənqidçinin bu sözləri məsələnin mahiyyətini açmış olur: “Deməli, zamanın və həyatın qabaqcıl, faydalı və əməli əhəmiyyəti böyük olan məsələlərini, fikirlərini kimin necə və nə şəkildə dərk etməsi həlledici amildir. Yaş fərqi və həyat təcrübəsinin isə o qədər əhəmiyyəti yoxdur” (Əlioğlu, 1964: 56).

Nəticə

Məsud Əlioğlunun təhlillərindən “Atalar və oğullar” problemi ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. “Atalar və oğullar” arasında münasibət Azərbaycan ədəbiyyatında geniş şəkildə işlənən mövzulardandır.

2. Bu məsələnin problem səviyyəsində qoyuluşu XIX əsrlə bağlıdır.

3. Bu mövzu Sovet ideologiyasının prinsiplərinə cavab verirdi.

4. Bu problem yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi şəklində təzahür edirdi.

5. Müsbət qəhrəman məsələsi ön plana çıxarılmışdır.

6. Bu mövzu Avropa ədəbiyyatından keçmişdir.

7. Bu mövzuda yazılan əsərlər tarixi gerçəkliyi tam şəkildə əks etdirmirdi.

Hər bir əsər yarandığı dövrün bədii məhsuludur. Sənətkarın əsərdə qaldırdığı problem yazıçı qələminin bəhrəsi olsa da, tarixi şəraitin izlərini də özündə cəmləşdirir. Buna görə də tədqiqat aparan müəllif müraciət etdiyi əsərin mahiyyətinə toxunmadan onu təhlil etməyi bacarmalıdır. Tənqidçi çalışmalıdır ki, həm yazıçı mövqeyini müdafiə etsin, həm də obyektivlik gözlənilsin. Məsud Əlioğlunun “Atalar və oğullar” probleminə yanaşmasında bu vəzifənin öhdəsindən gəldiyi açıq-aşkar görünür.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ədəbiyyatda özünü göstərən “Atalar və oğullar” problemi dövrün tələbindən irəli gələn bir problemdir, burada iki nəsil arasındakı münasibətdən söhbət gedir. Müasir dövrün prizmasından baxdıqda Rusiya imperiyasının və Sovet dövrünün hakim olduğu illərdə ədəbiyyatda qabarıq şəkildə göstərilən bu tipli mövzulara həmişə yaşıl işıq yandırılıb.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev, M. (1959). Atalar və oğullar. "Azərbaycan" jurnalı, №11.
2. Vəliyev, M. (1959). Atalar və oğullar. "Azərbaycan" jurnalı, №12.
3. Əlioğlu, M. (1961). Atalar və oğullar. "Azərbaycan" jurnalı, №2.
4. Əlioğlu, M. (1961). Atalar və oğullar. "Azərbaycan" jurnalı, №3.
5. Vəliyev, M. (1955). Həqiqətə çevrilmiş arzular. Bakı: Azərbaycan, №10.
6. Əlioğlu, M. (1964). Ədəbiyyatda yeni insan. Bakı: Azərnəşr.
7. Cabbarlı, C. (2005). Əsərləri. 4 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb.
8. Məmmədquluzadə, C. (2004). Əsərləri. 4 cildə, I cild. Bakı: Öndər.
9. Fəhmi, İ. (2018). Atalar və oğullar. "Ədəbiyyat" qəzeti, 13 yanvar.
10. Əlişanoğlu, T. (2006). XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm.
11. Arif, M. (1958). Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı: Azərnəşr.
12. Elçin. (2010). Sosrealizm bizə nə verdi?. Bakı: Mütərcim.

Gönədarıldı: 13.06.2022

Qəbul edildi: 30.07.2022